

Kül-Világ

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK FOLYÓIRATA

I. évfolyam 2004/4.

www.kul-vilag.hu

Fekete-Afrika helyzete a posztbipoláris korszak küszöbén

Dr. Benkes Mihály István

A szerző az ELTE BTK Történelmi Intézet Politikaelméleti Tanszék docense, habilitált doktor, a történettudomány kandidátusa. Az Afrikanisztikai Oktatási Program (ELTE) alapítója és a program társ gazdája.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

<http://alapitvany.kul-vilag.hu>

<http://www.nato-kozpont.hu>

Dr. Benkes Mihály István

Fekete-Afrika helyzete a posztbipoláris korszak küszöbén

Helyzetkép az 1990-es évek elejéről¹

A szerző a tanulmányában a Szaharától délre elterülő, ún. Fekete-Afrika makroszintű összehasonlító elemzésére tesz kísérletet. A vállalt korszak a posztbipoláris időszakról való áttérés ideje, amelynek megértéséhez viszont elkerülhetetlen a kolonizáció-dekolonizáció processzusának behatóbb elemzése.

A címben jelzett problematika alapja nem más, mint az a megállítást, hogy az afrikai kontinens országai, népei, népcsoportjai, különösen Fekete-Afrika új államai elvesztették, egyes elemzők szerint "eltékozták" azt az esélyt, amit 1960 és 1964 között a politikai-jogi függetlenné válás hordozott magában. Az afrikai államok egy részében belső polgárháború szaggatta szét a korábbi rendszereket, és szinte általános trendként figyelhető meg az életszínvonal csökkenése (28 ország esetében volt kimutatható a súlyos hanyatlás).

A főbb irányvonalak felvázolása után a szerző azt vizsgálja és foglalja össze, hogy milyen külső és belső lépések lennének szükségesek, ahhoz hogy ezek a folyamatok megforduljanak vagy legalábbis stagnáljanak.

A függetlenségi korszak mérlege

Az afrikanisták azon csoportja, amelynek kutatói a politikai afrikanisztika felértékelt szerepében hisznek, akkor járnak el helyesen, ha egyidejűleg folytatnak konkrét, egyes országokra vonatkozó analitikus kutatásokat és átfogó, kontinentális szintű elemzéseket. Az a mérleg, amelyet e tanulmányban kívánok ismertetni, a Szaharától délre elterülő, ún. Fekete-Afrika makroszintű összehasonlító elemzésének terméke.

A posztbipoláris korszakra való áttérés viszonyainak megértéséhez természetesen elkerülhetetlen lenne a kolonizáció-dekolonizáció processzusának behatóbb elemzése is. Ezt a vizsgálatot a szerző több megelőző publikációja segítségével lehet pótolni.²

A címben jelzett problematika alapja nem más, mint az a megállítást, hogy az afrikai kontinens országai, népei, népcsoportjai, különösen Fekete-Afrika új államai elvesztették, egyes elemzők szerint „eltékozták” azt az esélyt, amit 1960 és 1964 között a politikai-jogi

függetlenné válás hordozott magában. (esély a nemzetté válásra, szervezett államiságra, modernizációra, az autentikus utak választása mellett az integrációra, az Afrika -közi együttműködésre, internacionalizációra stb.)

A deficitért, amely máig érvényes megállapítás, nem lehet kizárólagosan az afrikaiakat elmarasztalnunk (természetesen az 1960 és 1990 között eltelt id őszakban a saját felelősségi körükben tapasztalható negatívumok, diszfunkciók, hiányosságok és káros jelenségek nem kerülhetik el figyelmünket). Tény, hogy a független államok esélyeit a volt gyarmattartók politikája nemcsak *lerontotta, hanem adott esetekben eliminálta is.* Az ún. nemzetközi szférából Afrikába irányuló akciók és műveletek sem mondhatók kielégítőnek. A nemzetközi élet aktorai által nyújtott segélyek *nem egy szerves, kooperatív rendszer jegyében, hanem sokkal inkább kompenzatív jelleggel, quasi szégyenérzetből, több esetben a profitszerzési pozíciók átmentéséért érkeztek.*

Az első rendszerjellegű lépésre a Lomé-konvenció 1975-ös indításakor került sor (l. Stabex, Sysmin).³ A Commonwealth és az ACP-mechanizmus sem eredményezte, hogy a kontinensre érkező segélyekből valamennyi ország részesedett volna (a segélyek közel 50% -a mintegy 10 országba irányult). Sőt egyes szerzők annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a segélyezés a fejlődést gátló gyakorlatot jelentett.⁴ A nemzetközi társadalom felől érkező, várható segítség ügyét a Kelet-Nyugat ellentétek terhelték meg, az a harc, amely Afrikáért, Afrika körül folyt a hidegháború különböző szakaszaiban. A hidegháború keltette belső és külső orientációs harcokat, kísérleteket különös módon egészítette ki, értékelte fel az er őszedő „*tiermondializmus*” és a „*pánafrikanizmus*” hullámjelensége.

Visszatérve a függetlenségi korszakban működő afrikai kormányzatok és elitek felelősségéhez, ugyancsak összetett képet alkothatunk. A fejlesztési politika hosszú távon mérhető kudarcát csak több felelősségi kör vizsgálata és minősítése teszi lehetővé. A belső és külső tényezők egyaránt közrejátszottak a negatív mérleg kialakulásában, s *az afrikai viszonyoknak egyetlen területe sem volt mentes a lecsúszáshoz avagy az eredménytelenséghez vezető rossz teljesítményektől.*

Az *afrikanizáció* sem a kezdetekkor, sem később nem jelentette a segélyezési-együttműködési processzus feladatrendszerének kellő színvonalú és szervezetségű fogadását (l. az afrikai vállalkozások elégtelenségeit, az afrikai adminisztráció kialakulatlanságát és képlékenységét, a vezető elitek ideológiai-érzelmi túlfűtöttségét, korrump-nepotista érintettségét, a társadalmi közeg kulturális-etnikai pluralizmusát és minőségi-funkcionális jegyeit stb.). Alapvető *strukturális fejlesztési mulasztások* fordultak elő a mezőgazdaság és az

iparosítás vonatkozásában (hibás, idegen tervek, koncepciók és segélyprogramok tették kiszámíthatatlanná, hektikussá a független afrikai államok teljesítményeit).⁵

A teljesítmények elmaradásáért nagy mérvű felelősség terheli a *segélyezési-együttműködési programok technokratizmusát*, azaz a külső szakértők attitűdjét, amelyet az afrikai kultúrák, az afrikai környezet földrajzi, etnikai, történeti, társadalmi, mentális és képzettségi realitásainak hanyagolása, vagy egyenesen mellőzése, megkerülése jellemez. (Az afrikai terepre belépő szovjet, kínai és más keleti szakértőkre ez éppúgy érvényes általános megállapítás, mint a metropoliszokból érkezőkre, jóllehet ez utóbbiak esetében problematikusabb a jelenség.)

Végül egy átfogó kép esetén meg kell említenünk, hogy *a bipoláris világrendszerben Fekete-Afrikát „elkerülték” a domináló törésvonalak*. E konstatació alól kivételt képez a luzofón Afrikában, a frontországok térségében kialakult akutt belső és külső (Afrika-közi) konfliktusosság, amely természetesen jelentős hatással járt a kontinens fejlődésére, amely jelenséget a világ Afrika leértékelődésével kötötte össze. Ebben a kontextusban újabb stratégiai latolgatások keletkeztek, amelyek közös vonása volt az Európa-központúság, illetve a virtuális közelítési mód. Felmerült az ún. *második dekolonizáció terve, a kivonulás és a stigmatizálás koncepciója*.

Ide tartozik az afrikai fejlődési utak, a nyugatiasodás kontra szocialista orientáció kísérlete, ám mindkét csoportban válságba torkollottak az események.⁶ A szovjetizált blokk összeomlását követően az afrikai vezetőkben megnőtt a félelem, hogy európai rendszerváltozások nyomán a működő tőke és a segélyezés is Kelet-Közép-Európa felé fordul, ami fokozza Afrika marginalizálódását. (Az Afrikai Egység Szervezet – AESZ – 1990 után többször figyelmeztetett egy ilyen váltás veszélyeire.)

A politikai realizmust és a nemzetközi viszonyok tudományos alapú magyarázatából származtatható állásfoglalást tükrözte *a segélypolitika megújítása, újragondolása*. Ez a törekvés kritikai elemzéseken nyugodott és azon a beismerésen, hogy évtizedeken át a segélyezők pusztán saját fejlődési szisztémáik átültetésében, alkalmazásában gondolkodtak. Ennek legkirívóbb hibájaként könyvelhető el, hogy az európai segélyezők többségükben csak az afrikai kormányokkal kötött *üzletek és alkuk körében mozogtak*. Az 1980-as években már ismertté vált a segélypolitika kudarca. Nyilvánosságot kapott az az értékelés, amely az együttműködési-segélyezési procedúrát új alapokra kívánta helyezni. Végre kimondatott, hogy a pusztán hiteleken nyugvó segítség nem szolgálja az afrikaiak fejlődését, meg kell változtatni a segélypolitika szerkezetét, így:

- kell növelni a helyi erők és eszközök fejlesztését szolgáló alapok és programok részarányát;
- be kell szüntetni a csupán városoknak címzett kooperációs projekteket, mi nthogy azok egyrészt a „vad urbanizációs hullám termékei”, és jó esetben is csak az újraelosztásra képesek (a korrupció folytán ennek hatása is csekély mértékűnek mondható);
- előtérbe került a vidék és a paraszti rétegek fejlesztésének, támogatásának kérdés e, oly módon, hogy a mezőgazdasági-élelmezési segítség árucikkei és fajtái ne jelenthessenek konkurenciát a helyi termelőknek;
- vissza kell fordítani a végzetesen eluralkodó függőséget a külső segélyezéstől, kiváltképp az élelmezési szektorban.⁷

A kudarc természetes velejárójaként rögzíthetjük, hogy *az afrikai válság tovább mélyült, tovább tartott a világkereskedelemben való térvessztés, az eladósodás, a halmozott elmaradottság eszkalálódott.*

Afrika és a világrend entrópiája

Az 1990-es évek elején az afrikai államok 2/3-át a „kevésbé fejlett országok” csoportjában találjuk. Olyan országok is visszacsúsztak az ENSZ által definiált klasszifikációban, mint Ghana, Nigéria, Libéria, Zambia, Elefántcsontpart, és más korábban jobb helyzetű állam; 28 afrikai ország esetében volt kimutatható a súlyos hanyatlás (az analfabétizmus, az iparodottság és kézművesség, valamint az egy főre jutó jövedelem alsó küszöbértékeket jelez).

A gazdasági statisztikai adatok az államok egyfajta „életképtelen ségét” tükrözték az 1980 és 1990 közötti szakaszban:

- az egy lakosra eső átlagjövedelem-csökkenés feltartóztathatatlanul erősödött;
- az Afrikába irányuló tőketranszfer csökkent, a megrendült bizalom jeleként a tőkebefektetések drámaian visszaestek;
- az afrikai országok eladósodásának növekedése tartós jelenség, csökken az esélye az afrikai gazdasági teljesítmények növeléséből származó ellentételezésnek (1979-81 óta az importok és exportok folyamatosan csökkenő tendenciát mutatnak: az 1990-es adósságállomány túllépte a 250 md USD-t, ez 20-szorosa az 1970-es adósságnak; egyedül Afrika-kontinens esetében volt regisztrálható a termelés csökkenése 1980 és 1990 között);

- a foglalkoztatottság 16%-kal csökkent;
- a fizetésimérleg hiány 5-szörösére nőtt.

A fenti gazdasági mutatók csupán az afrikai társadalmak pozícióvesztését jelzik. A behatóbb vizsgálatok fényében különös *funkcionális problémákra* figyelhetünk fel.⁸

Afrika társadalmi viszonyaiban az *etnicitás* és az elviselhetetlen *társadalmi egyenlőtlenség* összefonódása vált uralkodóvá. Nem csökkent a függetlenné váláskor még természetes jelenségként „kezelt” *tribalizmus*, az etnikai villongás és a *területek közötti permanens konfliktusosság*. Az etnikai meghatározottság, az etnicitás filtrálódik a politikai küzdelmekben, sőt destabilizálja a volt gyarmatok nyomában életre hívott afrikai államiséget. Az etnikai csoportok egy része megrekedt a *tradicionális rendszerében*, magatartásukra a mindent tagadó, elhatárolódó ellenzékiesség (önvédelem) jellemző. Az etnikai ellentéteket (l. Libéria, Dél-Afrika, Szudán, Ruanda, Zaire stb.) a *rasszok közötti bizalmatlanság* és konfliktus egészíti ki (l. Mauritánia, Csád, Niger és más államok rasszközi villongásait és háborúit).

Afrika mindezen hátrányok mellett el kell, hogy szenvedje a *helyi háborúk*, a hadseregek közötti elhúzódozó összetűzések terhét (l. a fekete-afrikai kétoldalú határkonfliktusokat: Etiópia–Szomália, Szomália–Kenya, Mali–Burkina Faso, Szenegál–Bissau Guinea, Szenegál–Mauritánia, Gabon–Egyenlítői Guinea stb.). Ugyancsak kimerít őket az *Afrika-közi katonai-politikai intervenciókhoz kapcsolódó erőfeszítések* (1989-1990-ben az afrikai katonai kiadásokat az összafrikai nemzeti termék értékének 1/3 -ra becsülték, a mintegy 35 md USD a kontinens adósságának 1/6-od részével volt egyenlő).

Afrika a „széthullás”, „összeomlás” kontinenseként említik a posztbipoláris korszak küszöbén. *Nemzetközi összehasonlításban különösen megdöbbentő a kontinens lemaradása a függetlenségi korszakban más egykor közel azonos helyzetű világrészekhez képest*. Afrika több vonatkozásban sem állta a versenyt Ázsiával. Ez a sommás ítélet alátámasztható országtanulmányokkal. (Pl. hogyan hódította el Malajzia a pálmaolaj-piacot Afrikától. A történelem különös fintora, hogy a piacvesztés okai között szerepel, hogy az afrikai – jelesen elefántcsontparti – ültetvényeken tízszer több alkalmazottat foglalkoztatnak, mint Malajziában.) Több üzemszervezési, technológiai, pénzügyi különbség, az innovációra való készségben és a versenyképességben megmutatkozó eltérések magyarázzák a teljesítménykülönbségeket. A megdöbbentő leértékelődés különös esete az ún. „kongói kérdés”. Tanulságos lenne levezetnünk, miként alakult volt Belga-Kongó fejlődési görbéje, minthogy 1960 táján a belgák „mintagyarmatának” általános mutatói megfeleltek Olaszország közepső régiója statisztikáinak. A mobutizmus korszaka nyomán az 1990-es évek elejére „Afrika motorja” nemcsak hogy leállt, hanem „totálkáros” lett, anarchiába, polgárháborúba

zuhant. Kétségtelen, hogy ez az összehasonlítás a geopolitikai -földrajzi és kulturális tényezők jelentőségére is utal.

A szakirodalomban e süllyedő tendencia láttán megjelent az a minősítés, hogy Afrikát a dekolonizáció folyamata tette tönkre. Ez a megközelítés erősen kihívó, a korábban túlzottan egysíkúan tárgyalt és felelőssé tett kolonialista rendszer, konkrétan az európaiak felmentését célzó attitűd. A higgadtság jegyében érdemes megemlíteni, hogy ez az érvelés az afrikanizációt helyteleníti, anélkül, hogy mélyrehatóbban vizsgálna a függetlenségi periódus Afrika egészére és egyes országaira érvényes környezeti feltételei, azok változásait. (Ilyen iskola teremtődött a Lyon III. Egyetemen.)⁹

A polémia jegyében említsük meg, hogyan viszonyultak a szuperhatalmak a fekete kontinenshez. *Mind Moszkva, mind Washington Afrika-politikáját bizonyos fokú tartózkodás jellemezte.* Az Egyesült Államok sokáig nem érdeklődött az afrikai terep iránt, csak a szovjetizált blokk összeomlásakor vált aktívvá (l. az Afrika szarvában vagy Zairében vállalt szerepét). Afrikát mintegy Franciaország „gyámságára” hagyták katonailag is.¹⁰

A Szovjetunió folyamatosabb érdeklődése sem eredményezett kiterjedt jelenlétet a térségben, a szovjet stratégia szelektív Afrika -politikát írt elő, mely a hidegháború enyhülési érájának megfelelő küszöbök figyelembevételén alapult (ez indokolta részben, hogy a portugál gyarmatok háborújához Kuba nyújtott hathatós segítséget). A kolonializmus felmentési kísérleteinek egyik klasszikus kérdése, mennyiben voltak okozói az európaiak, illetve a világhatalmak a tribalista vérengzéseknek, konfliktusoknak? (Ez a kérdésfeltevés előkerült a tuszi-hutu etnikai ellentétek fellángolása idején is.)

A jövőt terhelő kérdések

A magunk részéről igazolva látunk számos, az afrikai eliteket, az afrikai népesség különféle rétegeit érintő elemzési eredményt. A problémák sorában említendő az *afrikaiak szociotörténeti valósága, az etnicitás, a modern politikai-ideológiai deficitiek, a kulturális inkompatibilitás, az atavisztikus, hagyományos struktúrák és intézmények, valamint attitűdök létezése* és más különös jegyei a sokszínű afrikai mivoltnak. De ugyancsak vizsgálat tárgyává kell tenni az *európai expanzió afrikai következményeit, továbbá a változó nemzetközi rendszer hatásaát, különösképpen a gyarmati imperializmus és későbbi hidegháború korszakának, a kikényszerített dekolonizáció alternatív megvalósulásának következményeit.* A posztbipoláris

átmeneti fejlődési szakaszban mindezen hatásokat magában hordva Afrika leértékelődése tovább folytatódik.

A nemzetközi rendszer anarchiája elvileg megengedi, hogy a világ különböző részein eltérő ütemben valósuljon meg a fejlődés. Mi több, jelei mutatkoznak egy multipoláris világrend iránti érdeklődésnek. Az afrikai országok esetében azonban *nem biztosított az a képességminimum, amely a modernizációs fordulathoz szükséges*. Egy olyan modernizációhoz, amely nem számolja fel az afrikai kultúrákat. A hiányolt képességszint az afrikaiak esetében sem, miként más népek és civilizációk esetében sem pusztán a helyi adottságok zárt köréből származtatható, sokkal inkább a nemzetközi érintkezési viszonyok rendjéből, azokból az interaktív kapcsolatokból, amelyek az univerzalizációs folyamat keretei között cselekvési teret biztosítanak a „gyengébb” szereplők számára is.

A posztbipoláris korszak küszöbén indokolatlanul nagyobb mérvű a nemzetközi társadalom részvéltlensége az afrikai problematika iránt. Az okokat kutatva első helyen szerepeltethető a világrendszer entrópiája, mely nehezen megszüntethető és nem lezárható olyan kétségtelenül nagy horderejű lépésekkel, mint amilyen az európai egyesülés, a transzatlanti dominancia megteremtése. Ha a dekolonizáció processzusa egyaránt szolgálta a gyarmatbirodalmakat fenntartó metropoliszok korszerűbbé tételét, valamint a kolonizált népek valódi fejlődését, akkor *a kialakítandó új világrend működőképességének biztosítása is megköveteli a rendszerben fellelhető elviselhetetlen egyenlőtlenségek, válságócok kezelését és megszüntetését*. Ilyen nemzetközi horderejű kérdés a leszakadó Afrika integrálásának ügye.

A jövő szempontjából az afrikai milióban bevezetendő működőképes társadalmi-politikai rendszer kérdése még vitatott. E tekintetben *új imperatívusként jelentkezik a demokratizmus ideájának bevitele, az afrikai demokratikus rendszerek meghonosítása és fejlesztése*. (L. az 1990-ben megtartott francia-afrikai csúcsértekezletet La Baule-ban, valamint a 2003 februári párizsi afrikai rendezvényt.) Afrika demokratizálása számos buktatót rejt magában.

A demokratizálás értékrendjének több alapelemét nehezen fogadják az afrikaiak, így például az individuum érvényesüléséhez kapcsolódó jegyeket. Az térségben az ember még sok tekintetben a csoporton, a klánikus vagy területi közösségeken keresztül érvényesülhet. A megkövetelt demokrácia is csak ilyen struktúrák szűrőjén keresztül indítható útjára. De minthogy ezen az úton már egyszer megrekedt a fejlődés, többletmotiváció bevezetésére van szükség. Kétséges, hogy ez a többlet összeköthető-e az apátiába és tömeges depresszióba süllyedt afrikaiak mobilizálásával. *Az olyan célmeghatározások, mint a „több demokrácia –*

több fejlődés”, avagy a segélyezés progresszív folyósításának a „több demokráciához” kapcsolt gyakorlata nem tűnnek tartósan eredményesnek.

Az afrikai demokratizáció csak akkor lehet sikeres, ha önnön eszközeikkel és saját energiáik bevetésével egy különös „afrikai út” definiálása és kimunkálása megtörténik. Egy ilyen út megfogalmazásakor nem hagyható figyelmen kívül az afrikai társadalmak tagoltsága, a jelenhez vezető múltbéli utak sokfélesége, amely számtalan entitást különít el, sorakoztat fel, vagy éppenséggel állít szembe egymással. Nyilvánvalóan számolnunk kell azokkal az eurobarát közvetítő csoportokkal (a dekolonizáció idején őket hívták „feletteknek”, „éretteknek”, „asszimiláltaknak”), amelyek funkciójuk vállalásával azonban új ellentétek elindítói és hordozói lesznek (l. a kulturális neokolonializmus europaizált kádereinek társadalmi megítélését, legitimizációjának kérdését). Kérdés az is, hogy a z afrikai társadalmak egyike-másika számára nem érkezik-e későn „demokratikus diktátumként” ez a protekcionista-demokratizáló vállalkozás.

Afrika nagy országai kerültek a robbanás, a széthullás stádiumába (Zaire, Szudán, Etiópia, Szomália és mások). További kihívást jelent, hogy a demokrácia bevezetése nélkülözheti-e a szilárd, szervezett nemzeti állam létét, magát a nemzeti identitás korszakokon átívelő energiakészletét, a fenntartható élet, a fejlődés és a nemzeti szintű közösségi reagáló képességet.

A közelmúlt világpolitikai fejleményei, döntően az Egyesült Államok által képviselt világstratégiai koncepcióhoz köthető „beavatkozási politika” arról tanúskodik, hogy Afrika mellőzöttsége, marginális szereplőként való kezelése tovább tart. Ma nem az a fő kérdés, hogy „Merre tart Afrika?”, hanem az, hogy megállítható-e az általános degradáció.¹¹

A szerző által vázolt megállapításokat vesd össze:

C. Coquery-Vidrovitch - H. Moniot, L'Afrique Noire de 1800 à nos jours. Press. Univ. de France, 1964

R. Dumont, L'Afrique noire est mal partie. Éd. du Seuil, 1962

H. Grimal, La décolonisation de 1919 à nos jours. Armand Colin, 1965

H. S. Wilson, African decolonisation. E. Arnold, London - New York, 1995

B. Lugan, Afrique, bilan de la décolonisation. Perrin, Paris, 1991

L. Baeck, Post-war development theories and practice. UNESCO, ISSC., 1993

Fischer Ferenc, A megosztott világ. IKVA, 1990, l. még a szerző "Történelmi-politikai atlasz 1941-1991" c. kiadványát, Pécs-Bp., 1996

Benkes Mihály, Szuperhatalmak kora. Korona, Bp., 1999

I-Y. Carfantan-C. Condamines, Qui a peur du tiers monde? Éd. du Seuil, 1980

Jegyzetek

¹ Ez az előadás a 2003. március 26-i tudományos konferencián hangzott el, Pécsen. A szerző E tárgykörben először az 1979. június 14-15. között tartott országos TIT -előadói konferencián lépett nyilvánosság elé, amelyet "Merre tart Fekete-Afrika?" címmel folytattak le a résztvevők (néhai Borsányi Károly, néhai Ecse di Csaba, néhai Kende István, Balogh András, Salgó László és mások). Ezt a konferenciát az ELTE -n újjáélesztett afrikanisztikai kutatásokhoz kapcsolódó hazai és nemzetközi konferenciák követték a rendszerváltásig. Újabban az ELTE Afrikanisztikai Oktatási Programja, valamint más egyetemi központok (Pécs, Szeged, Budapesti Közg. Egy.) kísérik meg az Afrika -kutatások folytonosságát fenntartani.

² *A politikai Afrika néhány problémája* in: A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára IV., ELTE BTK, Bp. 1995. pp. 95-110.; *Afrika* in: Diószegi I., Harsányi I., Németh I. (szerk): 20. századi egyetemes történet III. kötet Korona Kiadó, Budapest, 1997. pp. 223-301.; *A dekolonizáció alternatívái*, Korona Kiadó, Bp., 1999. p. 156; *Szocializmus Afrikában – afrikai szocializmusok*. In: *Múltunk*, 2001. 2-3. sz. Pp. 247-275.; *A kongói válság történeti gyökerei – a mobutizmus politikai hagyatéka*. in: *Kül-Világ*, 2004/1, www.kul-vilag.hu

³ Az ACP-országok (Afrika, Karib- és csendes-óceáni térség országai) számára az Európai Közösség az első Lomé Konvenció keretében kereskedelmi és segélyprogramot léptetett életbe.

⁴ *J.-J. Gabas*, *L'aide contre le développement?* Fond. Liberté sans frontières, 1988.

⁵ *Revue juridique et politique*, n° 1., 1990. pp. 1-29., v.ö. még R. Dumont vonatkozó elemzéseivel.

⁶ L. erről a szerző tanulmányát: *Szocializmus Afrikában – afrikai szocializmusok* in: *Múltunk*, 2001. 2-3. sz. pp. 247-275.

⁷ L. ehhez a *Marchés tropicaux* 1986. január 3-i számát, v.ö. még Béchir ben Yamed tanulmányával, *Jeune Afrique*, 8 aout 1990.

⁸ L. a *Marchés tropicaux* von. számait, különösen 9. febr. 1990

⁹ L. ehhez B. Lugan Afrika tárgyú műveit.

¹⁰ *L'Afrique et l'Europe* (s. d. Ph. Lemarchand). Éd. Complexe, 1994. pp. 102-104.

¹¹ A szerző az ELTE Afrikanisztikai Oktatási Programja, valamint a Politikaelméleti Tanszék törzsképzése keretében több kollégiumot hirdetett a tanulmányban vázolt történeti, politikai jelenségek vizsgálatára.